

מתאבדים במדים

בחירה, מחויבות ואשמה
בחברה הישראלית

ניצן רותם

ההוצאה לאור של אוניברסיטת תל אביב ע"ש חיים רובין

Nitzan Rothem
Suicide in Uniform
Choice, Duty and Guilt in Israeli Society

ניצן רותם
מתאבדים במדים
בחירה, מחויבות ואשמה בחברה הישראלית

אין לצלם, להעתיק, להקליט, לשכפל או להפיץ בכל דרך שהיא ובשום אמצעי, אלקטרוני, אופטי או מכאני, קטעים כלשהם מספר זה, וכן אין לעשות שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בתוכן הספר ללא רשות מפורשת בכתב מהמוציא לאור.

מהדורה ראשונה, תשע"ט 2019
מסת"ב 9-92-7241-965-978 ISBN
1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

עימוד: רם הוצאה לאור

© כל הזכויות שמורות, תשע"ט 2019
אוניברסיטת תל אביב, הוצאה לאור ע"ש חיים רובין
ת"ד 39040, תל אביב 6139001
unipress@post.tau.ac.il
www.taupress.tau.ac.il

נדפס בתל אביב תשע"ט
Printed in Tel Aviv 2019

תוכן העניינים

9.....	מילות תודה.....
13.....	פתח דבר: ביות ההתאברות .....
17.....	מחקר ההתאברות העכשווי: להבין כדי למנוע.....
21.....	התאברות ומחויבות: להבין את הסדר מבעד לשבר.....
27.....	מסולידריות לאחריות.....
30.....	יחסים חוזיים ולא-חוזיים בצה"ל.....
33.....	פרקי הספר.....

שער ראשון: התאברות כבעיה של היחיד

39.....	פרק ראשון: המצאת האוברנות .....
41.....	אדם סביל.....
44.....	תכונות אופי נלוות.....
49.....	תזת גורמי הסיכון.....
53.....	כינון האוברנות בצה"ל.....
62.....	מחיקת היבטים חברתיים.....
68.....	תופעה בת הזמן.....
70.....	פרק שני: עיצוב עקרון האחוריות .....
70.....	האוברנות וחובת השירות בצבא.....
75.....	ייחוד החיילים הקרביים.....
78.....	גורמי סיכון צבאיים.....
81.....	המפקד המכיל.....
86.....	מוות ללא איומים וללא התרעות.....
89.....	הקב"ן בספרות העברית.....
93.....	צל האחוריות.....

שער שני: הצבא – התאברות והכשרת החיילים

101.....	פרק שלישי: כשל ארגוני .....
102.....	רטטורים והשפלת הנפש.....
105.....	תמת השליטה בספרות ובקולנוע.....
113.....	תמת הסולידריות בספרות ובקולנוע.....
118.....	ביות פוליטי.....

120	..... אנדרטה לאדם המגויס	פרק רביעי:
121	..... פציפיזם בצבא	
124	..... כלא לנפש	
126	..... ביזוי המלחמה	
133	..... להישאר רב-משמעי	

שער שלישי: חברה חזקה מדי

141	..... מות נצורים	פרק חמישי:
142	..... תש"ח	
146	..... נאמנות והפקרה	
153	..... חירות וגבורה	
154	..... הצלת אחים	

159	..... התאבדות טרגית	פרק שישי:
159	..... ערעור נרטיב ההצלה	
169	..... הפוליטיקה של ההורות	
184	..... הביות הספרותי	

188	..... ייסורים פוליטיים	פרק שביעי:
188	..... קורבנות הכיבוש	
191	..... מורשת הבנים	
193	..... הילת הסרבנות	
195	..... חשש מהממד האקטיבי	
199	..... טראומה ופוליטיקה	
201	..... אקטיביות של חידלון	

שער רביעי: המשפט והמדינה

207	..... ללא ביות	פרק שמיני:
207	..... המשפחה מול המדינה	
210	..... האמון	
215	..... פתרון חוזי	

219	..... הקביים המשפטיים	פרק תשיעי:
220	..... שכול וחקיקה מעורפלת	
227	..... מחויבות דלה	
233	..... התרשלות מפקדים	
239	..... אימוץ ההסבר הפסיכולוגי	
242	..... הפסיכוחוק: המשפט כמערכת מביינת	

אחרית-דבר: ההתאבדות ושותפות הגורל

247	..... הערות	
259	..... נספח מתודולוגי: המקורות שנותחו במסגרת המחקר	
271	..... רשימת מקורות	
283	..... מפתח שמות	
297	.....	

כיצד אנחנו יכולים להשתייך לחלוטין לעצמנו
ולחלוטין לאחרים בעת ובעונה אחת?
¹.(Durkheim, 1973 [1914], p. 152)

פתח דבר: ביות ההתאבדות

מקרי התאבדות מגלמים פרישה מכוונת ואלימה של היחיד מן הכלל. טעמה של הפרישה מר: נדמה כי האדם המתאבד מתנער ממידות חברתיות כמו השתייכות, נאמנות ושיתוף פעולה. בד בבד, גם מוסדות הציבור נחשפים באוזלת ידם. מקרי התאבדות נוסכים אור שלילי על מחויבות המוסדות החברתיים, ועל יכולתם לרתום את האנשים לפרויקט משותף.

הצבא הוא פרויקט משותף, ובפרט במדינת ישראל, המחייבת את גיוסם של חלקים רחבים מהציבור הישראלי. צה"ל, צבא ההגנה לישראל, אינו ארגון צבאי בלבד, ותפקידיו אינם מסתכמים בלחימה ובהיערכות לה. לצה"ל מקום מרכזי בדיוקן העצמי של החברה הישראלית, דיוקן המבקש לבטא את אתוס הרעות וההקרבה, לצד הסכנה עם סכסוכים מתמשכים ומענה כוחני לאתגרים מדיניים. הצבא הישראלי מנקז מחלוקות חברתיות עקרוניות – אם פני החברה לפשרה או לכיבוש – אך גם מהווה סמל רב-עוצמה של אחדות ושל שותפות גורל.

מרכזיות הצבא ניכרת גם בחיי היחיד. השירות הצבאי, כמו גם ההימנעות משירות, משפיעים על חיי הישראלים ועל יחסיהם הבין-אישיים. השפעת הצבא ניכרת בשאלות שגורות מחיי היום-יום: האם התגיסת? לאיזה חיל? האם לחמת? האם היית גאה בפועלך? האם התייסרת? שאלות אלו – והתשובות עליהן – מזהות את השירות הצבאי עם עמדות תרבותיות ופוליטיות: מהו הרקע המעמדי שלך? מהי דתך? עד כמה את לאומית, ייחודית וחזקה? עד כמה אתה אמיץ, גברי ונאמן? צה"ל נתפס כצבא-העם, אך גם כצבא שָׁבָאדִם: הוא מעצב את חיהם של מי שמאיישים תפקידי לוחמה, של מי שנדחקים לתפקידי שירות ופקידות, ושל מי שכלל אינם מורשים לשרת.²

התאבדות של חיילים פוגמת בקשר ההדוק, השב ומזהה את החיים הפרטיים של הישראלים עם מידת נאמנותם למשימה הצבאית והלאומית. החייל המתאבד מועל בתפקידו, מפנה עורף לעמיתו ומותיר מאחור את משפחתו, דווקא כשהוא מצוי בתקופת שיא של הגשמה והשתייכות. ערכים המרוממים את גבורת החיילים ואת נאמנותם למדינה מציירים את ההתאבדות כמוות חסר תועלת, מעליב אפילו. גם ערכים המשווקים את השירות הצבאי כאופק למימוש עצמי מציגים את ההתאבדות כחוסר אונים, היפוכה של ההגשמה. מקרי מוות של אנשים צעירים ובריאים מעוררים חוסר שקט בציבור ואף הלם וזעזוע בשורות הצבא, ובפרט כאשר אמצעי התקשורת נותנים ביטוי לקובלנות של משפחות שכולות (Ben-Ari, 2005; Doron and Lebel, 2004). ההתאבדות מחריפה את הזעזוע הציבורי: ההורים, אשר נדרשו לתת את בנם או בתם כפיקדון למדינה, מאבדים את יקיריהם באורח סתמי ואגבי, שאין לו הצדקה ואין בו תהילה. מצב זה עלול לדרבן את המשפחה להפוך לגורם מתסיס, המתנער מהשרירותיות שבהצבת קשרי האהבה והשארות תחת מרות השלטון וצורכי המדינה.

מרכזיות הצבא מעוררת גורמים רבים "לביית" את ההתאבדות, כלומר לתת לה הסבר המגונן על הרעיון שיש הדדיות בין החייל והחברה. מעצבי דעה בישראל – פוליטיקאים, סופרים, פסיכולוגים, משפטנים, בלוגרים ואנשי תקשורת – הופכים את ההתאבדות לפעולה שמגיבה לחברה, ושהחברה יכולה לטפל בה. הסברי ההתאבדות חוסמים את האפשרות של שדה חרוך, נתק מהותי בין האדם והחברה: חייל שאין לו דבר וחצי דבר עם החברה, והוא אינו מגלה כל עניין במוסדותיה ובערכיה – לא רגש אהבה משפחתי, לא נאמנות לאומית ולא אמונה בקדמה ובעתיד. ביות ההתאבדות קובע שדאגה זורמת בין המתאבד והחברה, ולא אדישות ואיבה. נתבונן, לדוגמה, בהסבר לפיו ההתאבדות מסמנת קריאה לעזרה: הסבר זה מביית את ההתאבדות בטענה שהחייל כלל לא רצה למות, אלא רק לאותת על קשיים אישיים. דימוי זה, של חייל הקורא לעזרה ומבקש שהחברה תכיר במצוקתו ובקובלנותיו, רחוק מרחק רב מהאפשרות של אדם המתכחש לחיים החברתיים. בדומה לרעיון הקריאה לעזרה, הסברים נוספים הניתנים להתאבדות בצה"ל מעניקים להרג העצמי מובן וערך, תוך שהם מחזקים מוסכמות חברתיות מרכזיות, כמו חשיבות התפקיד הצבאי, הדבקות במשפחה והרצון לחיות.

אבקש להדגים את מהלכי הביות השונים באמצעות שני מקרים בדויים של חיילים גברים שירו בעצמם בעת שמירה, בעיצומו של קורס מפרך. החייל הראשון הוא בן למשפחה קשת יום ממוצא אתיופי, והחייל השני הוא בן למשפחה ותיקה ומבוססת. מדוע החייל הראשון התאבד? הסבר המדגיש את הממד הפסיכולוגי יטען שהתאבדותו נבעה מבעיות רגשיות ומשפחתיות, ויבליט את העובדה שחברתו של החייל עזבה אותו שבועיים לפני מותו. לחלופין, הסבר המדגיש ממד סוציולוגי יצביע על קשיי הגירה וחוויית ניכור כורז להתאבדות, ויציינ שערב ההתאבדות החיילים נרתעו מהאוכל שהחייל הגיש, וכך ליבו רגשי נחיתות על בסיס מוצא וצבע עור. שני סוגי ההסברים – הפסיכולוגי והסוציולוגי – מניחים שניתן היה למנוע את ההתאבדות, וכי מפקדים ערניים דיים היו מזהים את מצוקת החייל, מחרימים את נשקו ומצילים את חייו.

התאבדות החייל השני יכולה לעורר הסברים דומים בדבר קושי רגשי, רשלנות של מפקד ולחץ הנובע מהשירות בצבא, לצד הסבר נוסף בדבר השפעתם של ערכים חברתיים, ובפרט סמל ההקרבה העצמית. הסבר זה היה ממעט בחשיבותם של מאפיינים אישיים וצבאיים, כמו בת הזוג שלא מכבר נפרדה מן החייל, או העונש שהחייל קיבל על שנרדם במהלך שמירה, ומבליט מאפיינים אחרים, כמו התנגדות החייל לאלמות הצבאית, או רצונו לזכות באהבת אביו, לוחם שנפצע באחת ממלחמות ישראל וזכה בעיטור צבאי. ההסבר החברתי היה מציין את שאיפות החייל להצליח בשירות קרבי, ומציג את התאבדותו כחיקוי קודר של מות גיבורים.

ההסברים הללו מהווים חלק ממערך פרשני המצוי בפרסומים שונים על מקרי התאבדות בצה"ל. גוף הידע על ההתאבדות הצבאית כולל מיזמי הנצחה, דיווחי תקשורת, פרוטוקולים ודוחות רשמיים, כתבות עיתונות וטלוויזיה, פרסומים באינטרנט, כמו גם מחקרים פסיכולוגיים, פסקי דין, ספרים וסרטי קולנוע של יוצרים קאנוניים, לצד יצירות של יוצרים חדשים. מדובר בשדות תרבותיים הנבדלים ביעדיהם המקצועיים, בשליחותם החברתית ואף בשנות הפעילות שלהם. הקורפוס הספרותי מתחיל בשנת 1947, לפני קום המדינה, עם הרומן הוא הלך בשדות מאת משה שמיר (2006 [1947]), שגיבורו ממשיך ללוות את התרבות הישראלית גם לאחר הקמת צה"ל. הקורפוס המשפטי, העוסק ברובו בסוגיות של תגמולים להורים של חיילים שהתאבדו, מתחיל בשנות

השבעים, לאחר שינוי בחקיקה שאיפשר גם למשפחות של חיילים שהתאבדו לזכות בפיצוי על אוברדן ולהשתייך למשפחת השכול. הקורפוס הפסיכולוגי על התאבדויות בצה"ל אשר זמין לציבור מתחיל מאוחר יותר, בראשית שנות התשעים. מקורות המחקר מתחילים אפוא במועדים שונים, אך כולם מסתיימים בתחילת העשור השני של המאה ה-21.³ הנספח המתודולוגי לספר מפרט את הטקסטים שחקרתי.

מקורות מגוונים אלו לוקחים חלק בעיצוב הדימוי הציבורי של ההתאבדות הצבאית, כלומר מייצרים את הנתונים שאנחנו יודעים על התאבדות חיילים, ואת האופנים שבהם אנחנו חושבים על מותם. כמה חיילים מתאבדים בשנה? זה נחשב להרבה? זה דווקא מעט? מהו רקע המתאבדים? מוצאם? שייכותם המעמדית? מהן הסיבות אשר גורמות לחיילות ולחיילים להתאבד? האם הצבא מנסה להצניע התאבדויות? או להפך, האם מדובר בתופעה שולית למדי, הזוכה לתשומת לב בשל היותה דרמטית, טרגית וצהובה?

הספר שלפניכם בוחן את התשובות הניתנות לשאלות הללו.⁴ המחקר הפסיכולוגי עוקב אחר משתני המתאבדים, ונעזר בסטטיסטיקות צבאיות. מדובר בנתונים המלמדים כי במהלך שנות התשעים מספר המתאבדים היה כשלושים עד ארבעים חיילים בשנה, וכי בראשית שנות האלפיים, לאחר צמצום זמינות כלי הנשק, חלה ירידה משמעותית. הדיווח הצבאי על ירידה בשיעור המתאבדים ניכר גם בסיקור העיתונאי, שבעשור האחרון מפרסם את המספרים מדי חודש ינואר. בשנת 2017 התאבדו 16 חיילים ובשנת 2018 התאבדו תשעה (זיתון, 2018; קובוביץ, 2019). גם מסמך של מרכז המחקר והמידע של הכנסת עומד על שנים עם שיעור התאבדויות נמוך. ואולם, מסמך זה מוסיף ומציין כי "ההתאבדות היתה סיבת המוות המובילה בצה"ל בין 2009 ל-2011. מבין שנים אלו, שנת 2010 ידעה את המספר הגבוה ביותר של מקרי התאבדות, 28 חיילים (אלמסי, 2013, עמ' 9).

משתנים כמו מגדר, מעמד ומוצא כמעט אינם נדונים במסגרת המחקר הפסיכולוגי. יצירות הספרות, מצדן, מעצבות גיבור שמאפייניו חוזרים על עצמם: גבר, חילוני, יליד הארץ, ממוצא אשכנזי, שיחסיו עם אביו סבוכים. העובדה שחיילים שמתאבדים שייכים לכל שדרות האוכלוסייה מתגלה במקור אחר – טקסטים משפטיים. פסקי הדין מרחיבים את שבלונת הייצוג הספרותי של החייל יליד הארץ, השואף להיות חייל

קרבי. הפסיקות עוסקות בחיילות וחיילים המשרתים במגוון תפקידים, ביהודים ילידי הארץ בני כל העדות, בעולים יהודים ולא יהודים, בכדואים, בדרוזים ובחניכי הציונות הדתית.

בין שעניינם במספרים ובאפיונים כלליים, ובין שעניינם בסיפורים אישיים – כל הטקסטים מבייתים את ההתאבדות, כלומר משקמים את ההנחה הכפולה שלפיה החייל מסור לחברה והחברה מסורה לחיילים. ביות ההתאבדות משותף אפוא ליצירות הספרות והקולנוע, כתבות התקשורת, פסקי הדין והמחקרים הפסיכולוגיים. ואולם, סוגי הביות שונים, וכוללים מרטיריות, מחאה, כישלון נקודתי של הצבא והפרעה נפשית. ואכן, לצד המכנה המשותף של ביות ההתאבדות, המעשה הפוליטי של הכוחות המבייתים אינו אחיד. הביות, כמהלך על משותף, ניכר הן בייצוגים ספרותיים הרוטמים את ההתאבדות למאבקים פוליטיים ומתרעים על חוסר אחווה, והן בהסברים פסיכולוגיים המצדדים בהתנהלות הפוליטית השלטת ומדגישים את הרצון הטוב של החברה לגונן על אנשים במצוקה.

מחקר ההתאבדות העכשווי: להבין כדי למנוע

מגוון הסברי ההתאבדות עלול להשכיח שמדובר בכישלון: התרבות – בין שהיא עוטה לבוש מדעי, הגותי, פואטי או דתי – טרם הצליחה לנבא מי ינסה להרוג את עצמו, מדוע ומתי. למעשה, התיאורים וההסברים מלמדים פחות על ההתאבדות, ויותר על החברה שמייצרת אותם ומתווכחת על טיבם. הסברי ההתאבדות מגלים, לדוגמה, את כוחו הגובר של ההסבר הפסיכולוגי, ואת השפעתו על בתי המשפט, שהכרעותיהם פוסלות הסברים חברתיים וצבאיים של ההתאבדות. הסברי ההתאבדות גם מגלים שסופרים ישראלים מתמקדים בערכים צבאיים ולאומיים של גבורה והקרבה, תוך שהם מתעלמים מרעיונות אחרים שמבססים את השירות בצבא, כמו ערכים כלכליים המאדירים תחרות ותועלת אישית. השקילה המקבילה של המשמעויות והמחלוקות בין הסברי ההתאבדות חושפת פנים שונות של ההתאבדות הצבאית, ואף של החברה הישראלית, בעודה מתמודדת עם מקרים של מוות מרצון.

הבחירה לעקוב אחר ביות ההתאבדות, כלומר לבחון כיצד ההתאבדות מוצגת כחלק מיחסי גומלין חברתיים, מאפשרת לחיבור זה לנוע נגד שתי מגמות מרכזיות במחקרים עכשוויים שעוסקים בהתאבדות. המגמה הראשונה היא כניעתו של המחקר העכשווי לסדר יום אתי ופרגמטי –

מניעת התאבדויות. המגמה השנייה היא הדומיננטיות הגוברת של הסברים פסיכולוגיים. המחקר על ההתאבדות כולל מספר תחומי ידע, כגון בריאות הציבור, לימודי גנטיקה, עבודה סוציאלית, סוציולוגיה, ובראש ובראשונה פסיכולוגיה, שחוקריה הם המובילים המרכזיים של המחקר (Marsh, 2010). מסגרת רב-תחומית זו, המכונה חקר ההתאבדות (suicidology), מספקת הצהרת כוונות שהיא בעת ובעונה אחת מדעית ומוסרית: להבין את ההתאבדות – במטרה למנוע אותה. בישראל, לדוגמה, כנסים מדעיים שנתיים מאורגנים תחת הכותרת "להבין כדי למנוע". ואכן, פתרונות יישומיים למניעת מקרי התאבדות הפכו ליעד מרכזי, הכולל שיתוף פעולה עם רשויות המדינה. תכניות לאומיות למניעת התאבדות, שזוכות לפרקים לתקציב מחקרי, משמשות כרוח גבית לקריאות למחקר שיש בו תועלת למדיניות ציבורית ולפעולות מניעה.

סדר היום המחקרי הדוגל במעורבות פעילה במניעת מקרי התאבדות משפיע הן על המחקר הפסיכולוגי והן על המחקר הסוציולוגי. כפי שאראה בהרחבה בשער הראשון, הסברים פסיכולוגיים הפכו את ההתאבדות לבעיה נפשית מתמשכת של היחיד, הכוללת לא רק את ההרג העצמי, אלא גם תופעות הנחשדות כמובילות להתאבדות – כמו מחשבות על התאבדות וניסיונות התאבדות. הרעיון בדבר חולי מתמשך אמנם לא זכה לביסוס מחקרי, אך הוא מאפשר לבודד גורמים שאפשר לכמת ולמדוד, כמו פגיעות עצמיות, ולהציע פתרונות מוחשיים, כמו מתן תרופות נגד דיכאון. הרעיונות הפסיכולוגיים משפיעים גם על מחקרים המבקשים להציע נקודת מבט סוציולוגית להתאבדות. באופן כללי, המחקר הסוציולוגי העכשווי של ההתאבדות נמצא במגננה, בשל טענה כי הסוציולוגיה העכשווית מנדבת תרומה מעטה לחקר ההתאבדות (Wray et al., 2011; Phillips, 2015). טענה זו מלווה בהמלצה לשפר את התרומה הסוציולוגית באמצעות אימוץ סדר היום המבקש למנוע את ההתאבדות.

על מנת לתרום למניעת התאבדות, מחקרים סוציולוגיים מקבלים את הרעיון שיש גורמי סיכון ל"אובדנות" ולהתאבדות, ורואים את הייחוד הסוציולוגי במציאת גורמי סיכון חברתיים. מהלך מחקרי ממין זה ניכר במחקר אמריקאי כמותני אשר בחן עד כמה בני נוער נורמטיביים "מדביקים" אלו את אלו במחשבות על התאבדות (Abrutyn and Mueller, 2014). השאלונים ששימשו את החוקרים היו שאלוני

בריאות שחולקו לבני נוער מהאוכלוסייה הכללית, ולא לנערים אשר זוהו כסובלים מבעיות רפואיות. החוקרים הניחו שקיימים תהליכים שמובילים להתאבדות, ומצאו השפעה שלילית של חברים ובני משפחה על מחשבות על התאבדות. החוקרים הציגו את מחקרם כתורם למניעת התאבדות, למרות שהמדגם שלהם לא כלל ולו מקרה מוות אחד.

ייתכן שהשתתפות המחקר הסוציולוגי במאמץ הפסיכולוגי קשורה לטבע הנתונים שנאספים על ההתאבדות. נתונים אלו מתמקדים בגורמים אישיים ובין-אישיים, והם ממעטים לזהות גורמים חברתיים. ואכן, לצד המחקר הכמותני (Hjelmeland, 2015), גם מחקרים רב-תחומיים שפונים למתודה איכותנית נרתמים לניסיון לזהות "גורמי סיכון חברתיים". במחקר בריטי, חוקרים בחנו תיקי חקירה משפטיים על מקרי התאבדות, ופיתחו גישה שהם כינו "פסיכו-סוציאלית" (Fincham et al., 2011). החוקרים ציינו שתיקי החקירה ממעטים לכלול מידע על משתנים חברתיים של המתאבדים, כמו שייכות לאומית, מוצא אתני ומעמד. על כן, המשתנים החברתיים שהם מצאו מתמצים בהשפעתם של יחסים בין-אישיים, כמו ניסיון לנקום בבני זוג. חשוב לסייג ממצא זה, אשר מפנה אצבע מאשימה כלפי התא המשפחתי: המידע בתיקי החקירות ספוג ברושם שהותירה ההתאבדות, ומרגיש ממצאים הנוגעים ליחסים הבין-אישיים של הנפטרים, ובפרט כאלו המצביעים על היבטים חריגים באופי המתאבד ובחיייו (אפילו צמחונות מופיעה כמאפיין מחשיד). ואכן, חוקרים אחרים טוענים כי ממצאים בדבר חולי נפשי, הבולטים בתיקי החקירה המשפטית, אינם מתיישבים עם מידע רפואי קודם על המתאבדים. בעיות נפשיות כמעט אינן מופיעות במידע רפואי על המתאבדים כאשר מידע זה נאסף שלא תחת רושם ההתאבדות (Mallon et al., 2016).

חקר ההתאבדות מציג את עצמו כרב-תחומי, אך נדמה כי תחומי הידע השונים דווקא מצמצמו את עיונם לעיסוק בקבוצות ובאנשים בסיכון, תופעות שקל לחקור, וקל להציע עבורן התערבות טיפולית. למעשה, מה שנחשב כמאמץ רב-תחומי למנוע התאבדויות, הפך בפועל להיעדרות של תחומים אחרים לדומיננטיות של הרעיונות הפסיכולוגיים בדבר מצב נפשי מתמשך, הניכר ב"נטיות אוכדניות" (Marsh, 2015). ההתמקדות המחקרית בגורמי סיכון מספקת כלים פרגמטיים (ראו מזרחי, 2009) לאבחון ולטיפול באנשים, ואף מעניקה יוקרה ציבורית לאנשי המקצוע

כתורמים למניעה. אך האם מחקרי אובדנות מצליחים באמת לאפיין אנשים שיתאבדו? כפי שאראה בשער הראשון, המוסכמות המרכזיות אשר מנחות את חקר ההתאבדות הרב־תחומי שנויות במחלוקת: הסברה שיש קשר בין מחשבות אובדניות, פגיעות בגוף, ניסיונות התאבדות והתאבדות; הרעיון שאפשר לנבא התאבדויות באמצעות מציאת גורמי סיכון; וההצעה שיש שיטת טיפול יעילה לאנשים שמאובחנים כבעלי סיכון גבוה להתאבדות. לא מן הנמנע כי מחקרי התאבדות מגיבים ללחצים מטעם הציבור והשלטון לתרום לפרויקט גורמי הסיכון, ולהציג תוצאות יישומיות, ולכן מאמצים באופן לא מבוקר את המינוח הפסיכולוגי. מונח כמו "נטיות אובדניות" מאפשר לחוקרים לטעון שממצאיהם תורמים למציאת גורמי סיכון ולמניעת התאבדות, גם כאשר בפועל מחקרים בוחן אם בני נוער נוחים להשפעה (כבמחקר האמריקאי שהצגתי אודות "הדפקה"). נדמה כי הרצון הכן לעזור למוסדות המדינה למנוע התאבדויות מוביל למחקרים על תופעות שהקשר שלהן להרג עצמי מונח בספק, וממקד את חקר ההתאבדות בבחינת נפש הפרט. כדאי להבחין שאלו הן שתי תוצאות שונות: הראשונה מגבילה ואף מסלפת את הבנת ההתאבדות, ואילו האחרת מייצרת זן נוסף של אנשים הלוקים בנפשם, וסוג חדש של מחויבות חברתית כלפי האנשים הללו.

המחקר הרב־תחומי כולל אפוא שלוש בעיות מרכזיות: ראשית, במקום לבחון את ההרג העצמי, חוקרים מנתחים תופעות נלוות, כמו מחשבות על התאבדות. שנית, תוכנות המחקרים בדבר מניעה אינן משרטטות קו ברור בין מניעת התנהגויות שליליות לבין שליטה מופרזת של המדינה בדרכי הביטוי של הפרט. ולבסוף, כאשר הבנת ההתאבדות טבועה מניה וביה בכוונת מניעה, בחינת ההרג העצמי לא מגיעה לידי מיצוי: מחקרים המקבלים על עצמם את עקרון המניעה ומתמקדים בנפש היחיד אינם בוחנים מסרים שמשבחים הקרבה עצמית, מרטריות, "המתות חסד" ו"התאבדות בסיוע רופא".

תכניות לאומיות למאבק בהתאבדות שופכות אור על שלוש הבעיות הללו. התכניות הלאומיות דומות זו לזו בתוכניהן: הן מתמקדות ביחיד, אינן מתייחסות להקשר החברתי השונה ממדינה למדינה, ואינן בוחנות השפעה אפשרית של מסרים כלכליים וחברתיים. התכניות מציעות אפוא סעד אחיד, הפונה למציאת גורמי סיכון ולאבחון אנשים העלולים להתאבד (White et al., 2015). מאפיין חשוב נוסף של התכניות הוא

ההנחה הגלומה בעצם קיומן: הרעיון כי רשויות המדינה יכולות וצריכות להתערב בבחירות החיים והמוות של הפרט. באופן מפתיע, הנחה זו משותפת הן לתכניות למאבק באובדנות והן להחלטה הביורוקרטית אם להתיר "התאבדות בסיוע רופא". "התאבדות בסיוע רופא" זוכה לאישורן של מספר מדינות אירופיות במקרים של מחלה פיזית חשוכה מרפא, אך גם במקרים של סבל נפשי (Thienpont et al., 2015). ואולם, הפופולריות של סדר-היום המוקדש למניעת התאבדות מחמיצה את ההנחה הביורוקרטית המשותפת לתכניות לאומיות הפועלות למניעת התאבדות ולתכניות הפועלות להכשיר התאבדות בסיוע רופא.

ספר זה אינו שותף לסדר היום של המניעה, אלא עוסק בהבנה בלבד, וזאת במטרה להתגבר על צמצום הגדרת ההתאבדות ועל הבעיות שמלוות את המחקר הרב-תחומי. שיטת הניתוח אינה מושתתת על עולם המושגים של הפסיכולוגיה, אלא על מושג הביות, המבקש לתפוס את גילויי ההתאבדות בשלל הקשריהם. מחקרי אינו מחפש גורמי סיכון להתאבדות, אלא עוקב אחר המובנים הניתנים למקרי התאבדות בצה"ל, במטרה לעמוד על עיצוב התופעה, ולבחון את המסגרות החברתיות שלוקחות חלק בעיצובה.

התאבדות ומחויבות: להבין את הסדר מבעד לשבר

לסדר היום הרב-תחומי והמניעתי שתואר לעיל יש הקשר אינטלקטואלי חשוב: ניסיון להתרחק ממגמה ביקורתית הרואה בהתאבדות סימן לבעיות של החברה המודרנית, כמו ניכור ואובדן משמעות (Wray et al., 2011). מבשר המגמה הביקורתית, המבקשת לבחון את ההתאבדות כתופעה שמעידה על החברה, הוא אחד מאבות המחקר הסוציולוגי, אמיל דורקהיים (1858–1917), שפתחתי את הספר בציטוט מהמסה שלו על הטבע הכפול של האדם (1914). ספרו, ההתאבדות, משנת 1897 (*La suicide*) מסביר את ההרג העצמי בהידלדלות המחויבות של מוסדות חברתיים כלפי האנשים, ובהשפעת הידלדלות זו על תחושת ההשתייכות של האנשים. לדידו של דורקהיים, התנהלות חברתית-כלכלית המבוססת על ערכים מאחדים ועל אמות מידה ברורות ועקביות, עשויה למנוע התאבדויות.

מחקרים סוציולוגיים שאינם עושים שימוש בהמשגות פסיכולוגיות מפתחים את הרעיונות של דורקהיים, מתוך פולמוס עמם: הם בוחנים

את נסיבות ההתאבדות ביחס למשתנים חברתיים כמו מגדר, תרבות ארגונית, דעת קהל ונורמות של שכול. ואולם, המחקרים אינם מייחסים את ההתאבדות לשאלות רחבות יותר בדבר כינון המחויבות החברתית, ואינם מתדיינים עם ספרים נוספים של דורקהיים מלבד ההתאבדות.⁵

התאבדות בצבא – אחת התופעות שדורקהיים חקר – כמעט אינה נדונה בתוך מסגרת סוציולוגית (Stack, 2004). בארצות הברית, לדוגמה, חוקרים שבוחנים התאבדויות בצבא האמריקאי עוסקים באפיון גורמי סיכון, המחולקים למספר קטגוריות: גורמי סיכון תרבותיים-חברתיים כמו מוצא ומצב משפחתי, גורמי סיכון צבאיים כמו דרגה ותפקיד, גורמי סיכון פסיכולוגיים כמו דיכאון ופנייה לטיפול פסיכולוגי, ותופעות כמו שימוש בסמים (Black et al., 2011). מנגד לקו מחקרי זה, עדיין יש חוקרים הבוחנים את ההתאבדות הצבאית במסגרת דורקהיימיאנית. כך, לדוגמה, החוקרים הרולד ברסוול והאוורד קושנר מכנים את ההתאבדות בצבא האמריקאי כמוות "פטליסטי", הנובע ממסרים המצווים על הסתרת רגשות הנחשבים לנשיים (Kushner and Braswell, 2012; Kushner and Sterk, 2005). החוקרים מפתחים את המונח של דורקהיים בדבר התאבדות פטליסטית, אך הם אינם מתעמתים עם טענותיו הרחבות על יחסי יחיד וחברה כדי לבחון את מידת המיליטריזם והסולידריות בארצות הברית.

ההתאבדות הצבאית מאפשרת בחינה ופיתוח של שאלות סוציולוגיות מרכזיות על החיים החברתיים, ובפרט אם נקרא את מחקרו של דורקהיים על ההתאבדות לאור הסוגיות שעולות בספרו *חלוקת העבודה בחברה משנת 1893 (De la division du travail social)*. ההקדמה שדורקהיים כתב ל*חלוקת העבודה*, לרגל הוצאתה הנוספת בשנת 1902, קושרת בין שני החיבורים, ומציבה את ההתאבדות כנדבך חשוב במאמץ הסוציולוגי לפיענוח הרבקה החברתי (Durkheim, 1964 [1902]). *בחלוקת העבודה* ובהתאבדות דורקהיים עומד על המצב החברתי הרעוע של זמנו, וטוען שהחברה אינה מגוננת על הפרטים השייכים אליה. מושג הסולידריות, המרכזי לתובנותיו, זוכה לבכורה בספר הראשון, אך נזנח בספר על ההתאבדות לטובת המשגה מורכבת יותר (אינטגרציה ורגולציה בין היחיד והחברה). אני מציעה לחזור ולהבין את ההתאבדות באמצעות מושג הסולידריות, אך מעדכנת את המשגה של דורקהיים באמצעות הוספת מושג האחריות. בסעיפים הבאים אציג את הסולידריות ואת האחריות כמושגי מפתח במחקר חברתי עכשווי על ההתאבדות.

הסולידריות כערך וכאמצעי שליטה

בהתאבדות דורקהיים נקט מתודה שנדמית כ"הכנת הסדר מבעד לשבר", וייצר שלוש זיקות בין הכנת ההתאבדות לבין תפקידי הידע הסוציולוגי. ראשית, הוא השתמש בהתאבדות כדרך למדוד אמפירית את מידת הסולידריות החברתית. שנית, הוא הציג את ההתאבדות כאתר להתערבות סוציולוגית המבקשת לשפר את פני החברה. שלישית, הוא ניצל את שיעורי ההתאבדות העולים כדי לגנות הן את הסדרי השוק והקניין, על מערכיהם התועלתניים והחזויים, והן את התיאוריות שמגבות את ההסדרים הללו.

אבקש להרחיב על כל אחת מהזיקות. ראשית, דורקהיים ייחס להתאבדות תפקיד אמפירי בחקר הסולידריות. לטענתו, החיבור בין בני אדם אינו עומד על אינטרסים ושיקולי תועלת, ואף לא על קבלת מרות של מדינה, כי אם על עקרון הסולידריות. מבחינתו של דורקהיים, הסולידריות היא שמאפשרת שליטה חברתית ביחיד: התאמתו לצרכים החברתיים, שהם תמיד גם צרכיו. זוהי למעשה אכיפה תודעתית, אשר הופכת את צורכי המשפחה לרצונות היחיד, את צורכי הלאום לתשוקותיו, ואת אתגרי הקהילה הגלובלית למאבקי. ואולם, ניתן להבחין שהסולידריות איננה רק אמצעי שליטה ודרך להטביע נאמנות ביחיד. כאשר היא מעניקה זהות ונותנת זכויות אדם ואזרח, הסולידריות הופכת לערך. מושג הסולידריות אינו בוחן את מטרת ההתאבדות או את טיבה המוסרי, אלא מאדיר את עצם ההירטמות לרעיון משותף. הסולידריות לדידו של דורקהיים היא דפוס, רצונות שנעים לעבר מטרה משותפת. לאן הם נעים? במודרנה, הלאום הוא תוכן דומיננטי בכינון הסולידריות, והוא שמכוון את קבוצות ההשתייכות להתארגן במסגרת של מדינות. ואולם, מבחינת דורקהיים הלאומיות איננה הכרחית כדי להשליט יציבות חברתית, משום שצורת הסולידריות היא המכריעה, ולא תכניה. למעשה, כפי שנראה להלן, דורקהיים הציג שארגוני עובדים צריכים להפוך לקבוצת ההשתייכות המרכזית במקום המשפחה ובמקום המדינה.

דורקהיים השתמש בסטטיסטיקות של שיעורי התאבדות באירופה כדי להמיר את הסולידריות מרעיון מופשט למשתנה מדיד. הוא פרש את הסטטיסטיקות באופן שאיפשר לו ליצור המשגות חדשות: "ההתאבדות האגואיסטית", בעולם המושגים של דורקהיים, מצביעה על אדם שחומק מתלות רגשית ותפקודית באחרים. לטענת דורקהיים, סולידריות חלשה

לא מצליחה לווסת את האגואיזם של היחיד ומובילה להתאבדויות על רקע של ניתוק מהקהילה, במקרי גירושין או אבטלה. לעומתה, מושג "ההתאבדות האנומית" מורה על אדם שמאבד כיוון, בשל העדר גבולות מוסריים ויעדים ברורים לחיי אנוש: השינויים התכופים בחברה המודרנית מונעים מהאדם לדעת מהן אמות המידה שעליו לנהוג לפיהן. גם לסולידריות מופרזת יש תפקיד במודל של דורקהיים: חברה חזקה מדי מובילה ל"התאבדות אלטרואיסטית", גם כשאין צורך בהקרבה עצמית (Durkheim, 1951).

הזיקה השנייה שספרו של דורקהיים מייצר בין ההתאבדות לבין הידע הסוציולוגי והמצב החברתי היא פולמוסית: ניצול ההתאבדות כנימוק לכך שיש צורך דחוף ברפורמה לחיזוק הסולידריות. בספרו ההתאבדות, דורקהיים לא הסתפק בהבנת הסיבות להתאבדות, אלא ביקש לשקם את הסולידריות החברתית, ואף להציע אוטופיה, בדמות ארגונים מקצועיים. מחד גיסא, דורקהיים הבחין שהמשפחה נחלשת, ושאין בכוחה לשמור על חברה. מאידך גיסא, הוא לא סבר שסולידריות יכולה להישען על שליטה אדמיניסטרטיבית של המדינה באזרחיה. על כן הוא חיפש גורם ביניים, קבוצה קטנה מהמדינה, שתתאים למרחבים החדשים של התיעוש והעירור, ותשמור על חברה מתחלואים שנובעים מסולידריות דלילה. דורקהיים העמיד את הקבוצות המקצועיות כמסגרות של הדדיות, שייכות ורעות שאינן תלויות בגבולות טריטוריאליים (Durkheim, 1951; Durkheim, 1964 [1902]). לשיטתו, ההשתייכות לקבוצות מקצועיות יכולה להחליף את המשפחה בהגנה על היחיד מתופעת ההתאבדות, ששיעוריה גדלים כאשר אין בנמצא מסגרות מגוננות. אפשר להבחין שפתרון ממין זה מציג את דורקהיים לא רק כסוציולוג, אלא גם כרפורמטור.

שלישית, הטלת זרקור דווקא על ההתאבדות איפשרה לדורקהיים להביע אי-נחת מההתנהלות הכלכלית-חברתית באירופה של זמנו, ולנסות ולהפריך את התיאוריות שציידו בהתנהלות זו. דורקהיים, אשר דיני החוזים ששגשגו בתקופתו הדירו שינה מעיניו, הסתייג מעלית ההסדרים החוזיים. עמדתו מדגימה סוציולוגיה ביקורתית, המתמקדת באיתור השפעות הקפיטליזם הן על חיי היחיד והן על הסדרה של החברה, וזאת מתוך בחינת הזיקות בין השניים.

דורקהיים ביית את ההתאבדות. לשיטתו, ההתאבדות מלמדת על השפעות החברה על איכות חיי האדם. מחקרו אף הציע תכנית חברתית

למניעת התאבדות. בדיוק אל מול שני המהלכים הללו, נפרד ספרי מהפרויקט הסוציולוגי של דורקהיים. אינני מסבירה את ההתאבדות, אלא מתחקה אחר אופני הביות שלה. על מנת לעשות זאת באופן אנליטי אני שואלת מדורקהיים את ההבחנה בין מחויבות שמספקת בחוזה לבין מחויבות שניזונה מרגשות לא־חוזיים. זוהי הבחנה רלוונטית להבנת יחסי הצבא והחברה בישראל.

הסכמה חוזית

דורקהיים העדיף מחויבות הדדית שמקורה בהשתייכות לקבוצות, משום שהוא לא הגדיר את המוסריות כתכונה טבעית של האדם, ועל כן פקפק ביכולת היחיד לדאוג בגפו למוסר חברתי (Durkheim, 1973 [1914]). עוד הוא התנגד למוסר חברתי המתבסס על רעיון התועלת. להשקפתו, אילו הנהירה אחר תועלת אישית היא שהיתה בלב היחסים החברתיים שום חוזה לא היה נחתם, שום קניין לא היה מועבר, שום שיתוף פעולה לא היה נרקם (ראו גם מוס, 2005 [1924], עמ' 122). החוזה מבחינת דורקהיים הינו הסדרה המתבססת על הסכם: התחייבות של כל צד לעשות דבר־מה למען הצד השני. מדובר בהתחייבות שהאדם נוטל מרצונו, מתוך עצמאות ובחירה: הוא שבוחר עם מי להתקשר ובאילו תנאים. בעולם תועלתני, אם יעיל יותר להפר את ההתחייבות ולשלם פיצויים לצד הנפגע – החוזה יופר. דיני החוזים מבטאים את הרעיון שאם אדם זכאי לקניין, מן הראוי שהוא ינהלו בעצמו. תפקיד החוק לאכוף, לא לענות לשאלות כמו מידת ההוגנות של חוזה זה או אחר, או הרקע המוסרי שלהם (למשל, הלוואות).

החוזה, כהתקשרות רשמית בין שני צדדים, הוא כלי שמנהל את היחסים בין בני אדם, אבל גם אתוס חברתי. אתוס החוזה מסמל את התקווה שלהבדיל מיחסי מרות קבועים ושייכות מעמדית נוקשה, התקשרויות באמצעות כלים משפטיים יקדמו שוויון הזדמנויות, יאפשרו מוביליות חברתית ויפחיתו את אחיזת השלטון באזרחים. אפשר להבחין כאן בהדים של מחשבה ליברלית, אשר מקדמת תהליכים שלא רק משחררים את האזרחים משליטת המדינה, אלא גם פוטרם את המדינה מאחריותה לאזרחיה. כך למשל, דיני החוזים התרכו בבריטניה האימפריאלית, דעכו במאה העשרים בחסות הסוציאלי־דמוקרטיה וההלאמה, וזכו בעוצמה מחודשת עם עליית מרגרט תאצ'ר לשלטון (Atiyah, 1995 [1988]).

מחקרים ביקורתיים מוצאים שאתוס החוזה ודיני החוזים ממעטים להידרש להשפעתם של היבטים חברתיים, כמו מגדר ומעמד, וכך עלולים לייצר אי-שוויון (Mulcahy, 2005). אתוס החוזה אמנם מציג את האדם כמי שמנהל את חייו, על פי צרכיו ושאיפותיו, אך בפועל, האתוס מתגלם לא פעם בדמותם של חוזים סטנדרטיים. מדובר בטפסים משוכפלים המנוסחים באורח משפטי שהאדם נדרש לחתום עליהם כאשר הוא מקבל אחריות על טלוויזיה חדשה, מצטרף כלקוח לבנק, מתחייב לביטוחים ולפנסיות, או שוכר דירה. לכאורה, עם החתימה על החוזה, היחיד חומק לרגע מעמדתו כאדם מוכפף, וממיר אותה בזו של אדם "חותר", כלומר פעיל ומעורב. ואולם, פעמים רבות הצדדים בחוזה אינם סימטריים: אדם מול מוסד. האדם נדרש להסכים לתנאי המוסדות, מבלי שמתנהל משא ומתן. הוא יכול שלא לחתום, אבל אז לא יהיו לו חשבון בנק, משרה מתגמלת או טיפול רפואי. במילים אחרות, רק נדמה שהאדם הוא צד שווה למוסדות הציבור, שכמוהם הוא בוחר לקבל על עצמו את החוזה וכמוהם הוא אחראי על מימושו. למעשה, לאדם החותר אין יותר מדי ברירות. כדי להתעמת עם חוזים, ולנסות לשנות את תנאיהם, יש צורך בידע, תקציב וזמן פנוי, ולמרבית האנשים אין את הנכסים והמותרות הללו. נקודה זו משמעותית לניתוחי השער הרביעי, שעניינם מחלוקות בין משפחות שכולות לבין הצבא והמדינה. החוזה הסטנדרטי רחוק אפוא מאתוס החוזה: הוא אינו מבטא הסכמה הדדית או בחירה חופשית בין שני אנשים. הוא גם לא מבטיח יחס שווה לכולם.

ואכן, דורקהיים לא ראה בחוזה גילוי מפעים של אוטונומיית היחיד ושל יכולתו להתפתח. הוא טען שיש מנגנון אחר אשר ניצב בבסיס נכונותם של אנשים לפעול ביחד עם אנשים אחרים, ולנהוג בהתאם לדרישות מוסדיות. "הלא כל מה שבחוזה", הוא כתב בספרו על חלוקת העבודה, "איננו חוזה". היחסים החברתיים "מאלצים אותנו לבטא מחויבויות שלא התחייבנו להן בשום חוזה [...] [מחויבויות] שלא דנו בהן, שאפילו לא היינו מודעים אליהן מראש". "אנו משתפים פעולה", הוא הוסיף, "משום שזהו רצוננו, אבל שיתוף פעולה וולונטרי זה מייצר עבורנו חובות שלא חפצנו בהם [...] זכויות וחובות שהנסיבות השיתו עלינו" (Durkheim, 1964 [1893], p. 211, 214). תיאור זה מציע שהחברה מכוננת מעין רגש טרומי, "לקראת-החברתי", אשר מכווין את האנשים לעבר חיי שיתוף (לטרמינולוגיה נוספת המפתחת את מושג האמון, ראו Seligman, 1998).

מסולידריות לאחריות

האחריות כערך וכאמצעי שליטה

אם העיון של דורקהיים ביחסים לא־חוזיים וחוזיים התמקד בקיום החברתי וסבב את מושג הסולידריות, אזי מושג אחר תופס את התפקיד שהתרבות מעניקה לפעולת הפרט ולתפקידה בביסוס הדבק החברתי: האחריות. המושג "אחריות" מלווה בפרוצדורות ובמטבעות לשון רבים, מאחראי כיתה ועד למנהיגות אחראית. הרעיונות השונים שהופכים אדם לאחראי וארגון חברתי לאחראי כוללים אוטופיות מוסריות ורוחניות בדבר חירות אנושית, לצד ציפיות ליברליות ופרגמטיות שהפרט יהיה אחראי על מעשיו והכרעותיו (Parker et al., 2011, p. 15). רעיון האחריות אף כולל תכסיסים שיווקיים המציעים שתאגידים ובעלי הון פועלים לשיפור החברה (שמיר, 2007). לצד זאת, האחריות לוקחת חלק בעולם ערכים רפובליקני וקהילתני, כפי שמלמד המסמך רוח צה"ל, המפרט את תדמיתו המוסרית של הצבא. המסמך רוח צה"ל כולל את הערך "אחריות": "החייל יראה עצמו שותף פעיל בהגנה על ביטחון המדינה, אזרחיה ותושביה. החייל יפעל תוך גילוי מתמיד של מעורבות, יוזמה ושקיפה, בשיקול דעת ובמסגרת סמכותו, כשהוא נכון לשאת באחריות לתוצאות פעולותיו" (גרסה של המסמך מופיעה באתר האינטרנט של צה"ל).

האחריות מייצרת זיקות שונות של מחויבות, לעתים קבועות, לעתים זמניות: תהא זו אחריות של מפעל על מוצר, של חייל על תפקודו, של אדם על חייו, של מנהל בנק לתרום מקצת מרווחיו, ושל האו"ם להגן על אנשים שסובלים משלטון עריץ. יעדים אלו, על אופיים השונה, מאמצים כולם רטוריקה של אחריות, ונהנים מייחוס האחריות לערכי ההומניזם והאינדיבידואליזם. ריבוי המשמעויות והאתיקות אשר נכללות במושג "אחריות" לא נעלם מעיני חוקרים והוגים. יש המנסים לצמצם את ההגדרה, בהתאם למושג מחקרם, ויש המבקשים דווקא את הריבוי. הפילוסוף פול ריקר (Ricoeur, 1995) עקב אחר התפשטות המושג, והציג שני מובנים שונים של "אחריות". מובן אחד הוא ביטוי צר של האחריות כעיקרון משפטי, המשית על היחיד עונשים או מטיל עליו פיצויים.⁶ המובן השני רחב: עיקרון מוסרי מופשט של דאגת האדם לאחרים ולעולם, אשר ניכר במסרים כמו "אחריות קולקטיבית" או "האחריות להגן". כאן האחריות מתוארת כתופעה בראשיתית ורגש טבעי (Jonas, 1984), ואף

כתקוות האנושות (בק, 2011 [2006], עמ' 97). המובן הרחב של מושג האחריות ניכר באטימולוגיה של המילה בשפה העברית. מבחינה לשונית, המילה אחריות איננה נגזרת מהמילה אחר (other), כלומר מאתיקה של אדם אל מול רעהו. מקור המילה בעברית הוא ברצף כרונולוגי-סיבתי, יחס עוקב של "זה אחר זה", המייצר סדרה.⁷ אפשר לדמיין שרשרת של אנשים, דורות ומסורות שנסמכים זה על זה, שמובילים זה את זה. אחראי בעברית, ראוי להזכיר, הוא גם משועבד. מובנה הרחב של האחריות פוגש אפוא את הסולידריות, תוך שהוא מעניק תפקיד ליחיד.

האפשרות להבחין בין מספר סוגי אחריות אמנם מפתה, אבל עלולה לעמעם את הסתירות הפנימיות של המושג, ואת תעתועיו. תעתוע שכזה מתגלם בייחוס האחריות לקטבים מנוגדים של טבע האדם. הקוטב הראשון, האלטרואיסטי, מבליט את היחס כלפי האחר (זרטל, 2009). זוהי אחריות שעלולה להחריב את האדם, משום שהיא הופכת את חייו למשניים ביחס לחיי רעהו. רעיונות אלו כמו מזמינים את ביות ההתאבדות כהקרבה עצמית. הקוטב השני של טבע האדם עומד על האנוכיות הטבועה בו. הרעיון שניתן לכוון התנהגות אחרת מייצר דימוי של אדם זהיר ומתחשב, ואפילו ערמומי (Parker et al., 2011). תכונות אלו מאפשרות להציע שיש אנשים שמתאבדים על מנת להונות את חברות הביטוח ולפדות ביטוח חיים (Blumenthal, 2011). תיאור ממין זה רואה בהתאבדות של אדם שאיבד את נכסיו בריחה מאחריות, ולא תמרור אזהרה חברתי.

דוגמת הביטוח אינה מקרית, אלא תזכורת לכך שהאחריות, בדומה לאתוס החוזה, עלולה להתגלגל לסטנדרטים פורמליים של התנהגות. הסטנדרטיזציה של האחריות ניכרת בתחדישים כמו "אחריותיות", "דיווחיות" ואפילו "אחריותיזציה" (accountability, responsabilization). ואכן, אפשר לראות בהרחבת עקרון האחריות תעתוע נוסף: לידתו של ערך חברתי אשר מקדם יחסים חברתיים קטנוניים ומפקיר את הפרט (באומן, 2007 [2002]).

עלייתו של עקרון האחריות האישית נקשרת אפוא לאובדן החמלה החברתית: דרך אלגנטית של השלטון להתנער ממחויבויותיו כלפי הציבור, תחת הקביעה כי לא המדינה היא שערכה לגורל האזרחים (Lemke, 2011; Somers, 2008). על פי הביקורות הללו, רעיון "האדם האחראי" מסתיר גורמים כמו עוני, אבטלה, אפליה ואלימות, ואף מסווה את המדיניות

החברתית והכלכלית שמובילה להיווצרותן של תופעות אלו, שבבסיסן אי־שוויון. כאשר מפעילים את עקרון האחריות, ומניחים שכולם אחראים לחייהם באותה מידה, אזי אין סיבה לבחון הבדלי מעמד ויכולת.

ההתאבדות והפעולה החברתית

השימוש שאני עושה במילה אחריות מבקש לבטא את שלל הרבדים והמובנים, הסותרים לפרקים, הטמונים במושג. לשיטתי, בדומה למושג הסולידריות, גם מושג האחריות מתווה זיקה של מחויבות שאופייה איננו חיובי בהכרח. האחריות מציבה את היחיד – ולא את החברה – כסמכות שאמונה על הדבק החברתי. היחיד הוא המרכיב שניצב בבסיס הסדר החברתי בין שהאחריות מופיעה במובנה הצר או במובנה רחב, ובין שמשתמשים בה כמושג יום־יומי או כיעד נשגב. האחריות, גם כשהיא מבקשת את טובת החברה, היא ציווי עבור היחיד. החלפת הסולידריות באחריות היא אפוא בראש ובראשונה שינוי מקור המוסר. האדם הפרטי הוא המוען והנמען של האחריות: הוא אחראי כלפי עצמו, ולפרקים גם כלפי אחרים. כפי שנראה בפרקי הספר, בחינת הפורטרט העכשווי של ההתאבדות מגלה את המפקד כדמות שצריכה לקבל אחריות על היתכנותם של מקרי התאבדות, ועל מניעתם.

ההבדל בין מושגי הסולידריות והאחריות ניצב בלב הדרמה האינטלקטואלית הגלומה בהתאבדות: האם אדם יכול בכלל לבחור להתאבד? כלומר, האם התאבדות היא מעשה המעיד על רצון חופשי? האם היא פעולה המבטאת התנערות מהחוק, מהחברה ומהנצח (Asad, 2009)?⁸ התשובות הניתנות לשאלת הבחירה מלמדות שגם פילוסופים עוסקים בביות: הם תופרים מחדש את המארג החברתי לאחר השיבושים שחוללה בו ההתאבדות. לעתים, פרשנויותיהם מבליטות את עוצמת ההתאבדות והמתאבדים, ואילו במקרים אחרים הן ממחישות את חולשתם. ז'אן בודריאר, למשל, מנצל את ההתאבדות כדי לפרוע את הסדר הכלכלי, ולהתנתק ממנו. לדידו, התאבדות היא הסירוב המוחלט לסדר החברתי. "צורת החתרנות כשלעצמה", שאין לה ולו דבר עם חיבוק הדוב של החברה (Baudrillard, 1993 [1976], p. 175). בודריאר אמנם מטיח את ההתאבדות ביחסים חברתיים, אך מציע פרשנות אידיאולוגית המבייטת את ההרג העצמי כפעולה חתרנית.⁹ פרשנויות הבוחנות את ההתאבדות כמעשה חתרני מחד גיסא, וככניעה דרמטית מאידך גיסא,

ניכרות גם במחקר היסטורי. כך, לדוגמה, סוגיית היחיד והחברה מבדילה בין שלושה מחקרים שעסקו בהתאבדויות ברוסיה הצארית. המחקר הראשון בחן את ההתאבדות כמשל לשליטת התרבות והחברה ולהבניה חברתית (Paperno, 1997), המחקר השני ניתח את ההתאבדות כביטוי מרכזי של סירוב פוליטי (Morrissey, 2006), ואילו המחקר השלישי כמו איון בין השניים, ובחן את התנאים לפעולת היחיד (Pinnow, 2010).¹⁰ ספר זה אינו מכריע בשאלה אם ההתאבדות מעידה על אוטונומיה ועל פעולה חברתית (agency), אלא בוחן כיצד ההסברים השונים להתאבדויות בצה"ל עוסקים בשאלה זו, ואיזה מקום הם נותנים, אם בכלל, לפעולת היחיד. ההסברים הניתנים להתאבדות מגיבים לעתים קרובות ל"מובן הצר" של האחריות, ומתמקדים במציאת אשמים, באיתור גורמי סיכון ובהכרעה לגבי מתן פיצויים. ההסברים גם מגיבים ל"מובן הרחב", ומציגים את המרטיר: אדם הקורא תיגר על עולמו. ואולם, כפי שנראה בהמשך, הן המובן הצר והן הרחב מתווים דמות של אדם שהאקטיביות שלו מוטלת בספק. שופטים, סופרים ובלוגרים, כמו גם הורים שכולים, עוסקים במתח שבין היות החייל שרוי בתוך מערכת של כללים שחיבורם הוא ממנו והלאה, לבין היותו גורם משפיע בעל שיעור קומה. לעתים, הסבריהם מדגישים את חוסר האונים של החייל לעומת עוצמת הכוח החברתי. פעמים אחרות, הסברי ההתאבדות דווקא מפארים את ניסיונות החייל לחתור לשינוי פני החברה הישראלית.

ביות ההתאבדות משמעו שההתאבדות היא מה שהחברה עושה ממנה. והנה, במרכז העיצוב העכשווי של ההתאבדות מתגלה ויכוח ער על הפעולות החברתיות שאותן מותר לקשור להתאבדות, ובפרט ההכרעה אם מותר לפרש את ההתאבדות כמחאה. פרקי הספר מדגימים שהאידיאולוגיה הדומיננטית היום, המאדירה לכאורה את אחריות היחיד, מסרבת לקבל את ההתאבדות כפעולה לגיטימית המבוצעת בידי חייל רציונלי, ומקדמת הסבר אחד ויחיד להתאבדות: מעשה נרפה של חידלון אישי ובין-אישי.

יחסים חוזיים ולא-חוזיים בצה"ל

בחלק זה אשתמש במושגי החוזה, הסולידריות והאחריות על מנת להראות כיצד ההתחקות אחר ביות ההתאבדות תורמת להבנת הזיקות שבין צה"ל והחברה הישראלית. חובת השירות בצה"ל משתמשת באתוס

החווה – השייך לעולמה של האחריות, אך גם באתוס ההקרבה – השייך לעולמה של הסולידריות. רוממות ההקרבה משמעה שהמדינה מציבה את החייל בסכנת חיים, והחייל מסכים להימצא בסכנת חיים זו ואף למסור את חייו למען המדינה. המשפחה מסכינה עם מצב עניינים זה, אולם מצפה מהצבא, המופקד על החיילים, לשמור על חייהם ככל האפשר. אתוס ההקרבה מאיר באופן חיובי הן את החייל, אשר מקריב את חייו, מתוך רגש אחריות ותחושת חירות, והן את החברה, שחייליה מוכנים להקריב את עצמם למען עתידה.

הסוציולוג יגיל לוי טוען שההקרבה נענית לא רק למחויבות לא־חוזית, אלא מגלמת בעיקר היענות שקולה ותועלתנית ליחסי חליפין חוזיים. לוי מסביר שהחייל מעניק לחברה את זמנו וכישוריו, ובתמורה מקבל מעמד אזרחי מועדף. החייל או החיילת זוכים בתמורה סמלית וחומרית אשר מתגלגלת ליתרונות מוחשיים בשוק העבודה האזרחי (לוי, 2007; Levy et al., 2007). החברה, בתורה, מנציחה את פועלם של חיילים שהקריבו את חייהם (רובין, 1987). ואכן, ההקרבה, חרף הקשריה הנשגבים, מתגלגלת בפועל לחווה הסטנדרטי, כלומר לצורתם היבשה של היחסים החוזיים. אתוס ההקרבה והחווה הסטנדרטי נפגשים בטופס ההתנדבות לשרת כלוחם: "ידוע לי, והוסבר לי כי לפי פקודות הצבא הנני במעמד מוכר של בן יחיד/שכול/למשפחת נפגע פעולות איבה, ולכן אין לשבץ אותי לשירות בתפקידי לחימה [...]".¹¹ הטופס מודפס בנוסחה של "מחק את המיותר", והניסוח הוא בלשון זכר. על הטופס נדרשים לחתום בנים יחידים והוריהם, בנוכחות עורך דין, אשר נדרש לחתום על הטופס ולאמתו. אם החותמים מתחרטים ומעוניינים לבטל את הסכמתם, הם נזקקים בשנית לעורך דין. דוגמה נוספת להדדיות בין הקרבה לחוזיות היא שבועת האמונים לצה"ל, אשר מבקשת לשלב הצהרה רגשית עם חתימה פורמלית על טופס המכונה "טופס 500".

אתוס ההקרבה, אתוס החווה והחווה הסטנדרטי פועלים במקביל, וגוררים שורה של לבטים: מדוע על החייל להתגייס לצבא? בשביל לתרום למדינה? בשביל להגן על משפחתו? בגלל חששו מכוחות אכיפת החוק? ואולי בשביל לשפר את סיכוייו המקצועיים לאחר השחרור? הערכים הסותרים הגלומים בלבטים הללו מבטאים את העובדה שהאידיאולוגיות וההסדרים הדומיננטיים של החברה הישראלית אינם מציעים משענת מוסרית ברורה. למעשה, הסדרי השייכות לחברה הישראלית כוללים את

המשנה הליברלית שבמרכזה חירות האזרח, את המשנה הרפובליקנית ששמה במרכז את הרעיון בדבר "טוב כללי", ואת המשנה האתנית-לאומית שמעדיפה ציבור מסוים הודות למוצאו (פלד ושפיר, 2005 [2002]).

כוח חברתי חשוב נוסף הוא המנהל התקין והביורוקרטיה (Handelman, 2004): המדינה המנהלית היא בעלת הסמכות לקבוע ולהסדיר את חיי היחיד, מלידה ועד מוות (זמיר, 1996). כוחה ניכר בקביעת השלבים והמקצבים בחיינו, כמו גיל הקניית האוריינות, מועד הזכאות לקבל רישיון הנהיגה, מועד הגיוס לצבא, וגיל היציאה לפנסיה. כוח הביורוקרטיה ניכר גם בניהול ההתאבדות: אשפוז, שחרור משירות, ופיצויים למשפחות שכולות.

צה"ל מתבסס על החקיקה בדבר שוויוניות להלכה של שירות החובה, ועל סנטימנטים לאומיים, המדרבנים את המוטיבציה לשרת בצבא. עוד מושפע הצבא הישראלי ממשנה כלכלית-חברתית, המכונה ניאוליברליזם. אידיאולוגיה זו, הרואה בכלכלה מרחב חברתי מרכזי, מוותרת על כינונו של "טוב משותף" עבור כל חברי הקהילה. חסידיה מנבאים שהקניין הפרטי והשוק החופשי מובילים לשגשוג, בעזרת מגמות כמו תחרות מתמדת, מימוש עצמי ואחריות אישית.¹² תמונת העולם הניאוליברלית זכתה לדריסת רגל בישראל בשנות השמונים עם התכנית לייצוב המשק, והיא פגעה הן באתיקת השוויון והן בתחושת שותפות הגורל הלאומית. גם האחרונות זכו לביקורת, בשל ברירותיהן האנתרופובליקניות (פלד ושפיר, 2005 [2002]), הגבריות (ששון-לוי, 2006) ומדירות המיעוטים (רוזנהק, 1995). לוי מוצא שמסרי השוק החופשי מכרסמים באידיאל של "צבא העם". לטענתו, המדינה יותר ויותר נענית למסרי התחרות והרווח ומעודדת את הקמתו של צבא מקצועי גם כאשר היא לכאורה מחנכת לאידיאל צבא העם (לוי, 2014). מסרים ניאוליברליים מדרבנים, למשל, צעירים מקבוצות אמידות לבחור באינטרס אישי ובמדדי הצלחה גלובליים ולהימנע משירות.

ההתייחסות התרבותית להתאבדויות בצה"ל משתלבת בתמונה פוליטית עכשווית זו. הסברי ההתאבדות מגיבים לאידיאולוגיות השונות, ומבססים עולמות חוזיים של אינטרס פרטי לצד עולמות רגשיים של שותפות גורל. ספרי מדגים שלושה דפוסי מחויבות שונים בין יחיד וחברה, הניכרים בביות ההתאבדות של חיילי צה"ל: אתוס ההקרבה העצמית שמרומם את האליטה הלוחמת, רטוריקת ההכלה שמאמצת אל

חיקה חיילים הסובלים מקשיים רגשיים, וניהול משפטי וחוזי של האבל המשפחתי על מות החיילים.

פרקי הספר

פרקי הספר מציגים את הסברי ההתאבדות, את הרעיונות והדימויים המלווים את הפרשנויות השונות, ואת המשא והמתן המתנהל בין ההסברים השונים. הספר מחולק לארבעה שערים, בהתאם לגורם המרכזי בהסברת ההתאבדות: היחיד, הצבא, מסרים לאומיים ומעורבות המדינה. הספר נפתח בהסברים שרואים בהתאבדות סיפור של היחיד, על נפשו המסוכסכת, ממשיך בהסברים שמתמקדים בהשפעת המסגרת הצבאית וערכי החברה הישראלית, ומסתיים בהתערבות המדינה בהסברי ההתאבדות, באמצעות מנגנוני הביורוקרטיה, החקיקה והמשפט.

השער הראשון, העוסק ביחיד, מתחקה אחר הסברים פסיכולוגיים להתאבדות. פרקי השער מדגימים כיצד מחקרים פסיכולוגיים מבייטים את ההתאבדות כשיאה של הפרעה נפשית מתמשכת, שקיבלה את השם "אובדנות". הפרק הראשון עוקב אחר המצאת האובדנות, ומציע כי פרוצדורות ורעיונות פסיכולוגיים משקפים את מאמצי הצבא למנוע התאבדויות, גם אם אין קשר בין איתור חיילים וחיילות "אובדניים" לבין מניעת הרג עצמי. הניסיון לאתר את חולי האובדנות ממקד את תשומת הלב הציבורית בגופי בריאות הנפש, ובשאלת אחריותם של מפקדים ושל קציני בריאות הנפש. הפרק השני בשער בוחן את המצאת האובדנות לאור סוגיות ערכיות ונורמטיביות: ראשית, ניצול המצאת האובדנות על-ידי נערים המבקשים להימנע משירות בצבא וממחזים נטיות אובדניות. שנית, ניסיונות של אנשי טיפול ליחד את נסיבות ההתאבדות של חיילים קרביים ולגונן עליהם מתווית הפתולוגיה. סוגיות אלו מעמתות את השיח הפסיכולוגי עם הערכים החברתיים שמנווטים את יחסי היחיד והחברה: הקריאה למימוש עצמי, מחד גיסא, והנכונות להתגייס לצבא ולהסכים להקריב את החיים, מאידך גיסא.

אם טקסטים פסיכולוגיים מתגלים כדומיננטיים בייחוס ההתאבדות ליחיד, אזי העיסוק בקשר בין ההתאבדות לבין השירות בצבא מתגבש ביצירות ספרות וקולנוע ובדיווחי תקשורת. טקסטים אמנותיים ותקשורתיים מציעים כי נורמות הנהוגות בצה"ל עלולות להוביל למקרי התאבדות. הכותבים כורכים את ההתאבדות באירועים נקודתיים כמו

השפלות וטרטורים, ואף בוחנים את ההשפעה המדכאת של השגרה הצבאית החדגונית והבלתי־אישית. הפרק הראשון בשער בוחן הסברים שרואים בהתאבדות תולדה של כשל ארגוני, ומשתמשים במקרי התאבדות כדי לבקר תהליכים צבאיים, כמו חינוך החיילים לשליטה עצמית וללכידות מחלקתית. הפרק השני בשער מתחקה אחר הסברים הקושרים את ההתאבדות לכך שהחיילים משרתים במוסד שתכליתו היא מלחמה.

השער השלישי עוקב אחר שלוש פרשנויות אשר קושרות בין ההרג העצמי לבין ההקרבה למען המולדת: מות נצורים בשבי ובקרב, התאבדות טרגית של חיילים בעקבות כישלון במטלה צבאית, ופעולות מחאה מרטריות של חיילים המתאבדים על רקע התנגדות לכיבוש הישראלי. נדמה כי שלוש הפרשנויות הללו – מות הנצורים, הטרגדיה והמרטריות – מקדמות יעד שונה, וכי חלקן מחייבות את ההתנהלות הפוליטית וחלקן מגנות את המסרים הלאומיים. עם זאת, שלוש הפרשנויות חולקות דמיון חשוב: כולן מכשירות את ההקרבה העצמית, מסמליה הבולטים של השייכות הלאומית. הביות להקרבה עצמית מלמד שהחברה הישראלית לא מוציאה את ההתאבדות מקשת התגובות הצבאיות, ואף מנסה ליצור שותפות גורל סביב סוגת מוות זו.

השער הרביעי בוחן התנגשויות בין משפחות שכולות לבין המדינה, ואת האופן שבו מערכת המשפט בוררת בין הנצים. הפרק הראשון בשער מציג מקרה שבו נכשלו המאמצים הצבאיים לביית התאבדות של חייל, משום שהוריו לא הסכימו להחלטת הצבא שבנם התאבד, ולכן הוציאו את גופתו מהקבר ולקחו אותה מבית העלמין. במקרה זה כל צורות הביות – מחלת האובדנות, הכשל הארגוני, המרטריות וההקרבה העצמית – לא הצליחו לשכך את אימת ההתאבדות, ולאחות את תחושת שותפות הגורל בין המשפחה והחברה הישראלית. ההורים השכולים טיילו ספק הן ביכולות המדינה לארגן את חי האזרחים והן בצדקתה המוסרית. ואולם, למדינה יש מערך שלם שהודף סכנה זו, ובראשו בתי המשפט. בהתאם, הפרק השני בשער מציג פסקי דין שעוסקים במקרי התאבדות, כמו החלטות על אחריות מפקדים והכרעות בדבר מתן תגמולים למשפחות של חיילים שהתאבדו. פסקי הדין דוחים הסברים חברתיים ומאמצים את אלו הפסיכולוגיים, תוך שהם מקבעים את ההתאבדות כבעיה נפשית, וככישלון של מפקדים בצבא לזהות חיילים אובדניים.

אחרית־הדבר מסכמת את ההתמודדות התרבותית העכשווית עם התאבדויות בצה"ל, הנעה בין ערכי הסולידריות הקבוצתית לערכי האחריות האישית. תנועה זו כוללת שתי פעולות סותרות. הפעולה האחת היא של הסברי התאבדות המנסים להבחין ולבדל: להרחיק את ההתאבדות מהגבורה, ואת החולי הנפשי מההקשר החברתי. הפעולה האחרת היא של הסברים שדווקא טורפים את ההבדלים בין הקרבה אקטיבית ומוות פסיבי, ומרמזים על כוחה המצמית של החברה. הניסיון לשייך את ההתאבדות רק למרחבו של הפרט טרם צלח, אך ניכר שהרעיונות הפסיכולוגיים על האובדנות מצליחים להדוף את העיצוב הספרותי של ההתאבדות כפעולת מחאה ומרי, ולמנוע הסברים סוציולוגיים המתמקדים באי־שוויון מעמדי, מגדרי ואתני. לשון אחר, המהלך הפרשני הדומיננטי מצמצם את הסברי הסולידריות, מקדם הסברים ממין האחריות, ומבטל הסברים שרוחם ביקורתית. הטענה שלא מדברים על התאבדות רחוקה אפוא מההתרחשות בפועל. מצב העניינים בפתח המאה העשרים ואחת הוא כדלקמן: מותר לדבר על ההתאבדות, כל עוד מדברים על מצוקה נפשית של היחיד, ואפילו כשמדובר בצה"ל – הפרויקט המשותף המרכזי של החברה הישראלית.

שער ראשון

התאבדות כבעיה של היחיד

פרק ראשון: המצאת האובדנות

ההסבר הבולט ביותר בציבוריות הישראלית להתאבדות כמו גם הנחת העבודה בצבא הם כי מדובר בבעיה נפשית של החייל. הסברת ההתאבדות כתולדה של מצוקה אישית מובילה לכך שמקצועות בריאות הנפש הם אלו שמופקדים על התופעה, הן במוסדות אזרחיים והן בצבא. רעיונות פסיכולוגיים מנחים את ההתמודדות הצבאית, אף על פי שחיילים עברו מיון מקדים שנועד לאתר תחלואה נפשית ונמצאו כשירים לשרת. הדומיננטיות של נקודת המבט הפסיכולוגית אינה מתבססת, אפוא, על הצלחותיה בתחום המיון. אני תולה את כוחו ואת שגשוגו של ההסבר הפסיכולוגי בהתהוותו של מושג חדש – אובדנות.

בעברית, המילה "התאבדות" מורה על מעשה ההרג העצמי מאז העשורים הראשונים של המאה העשרים, אז החלו להשתמש בה סופרים שכתבו בעברית.¹³ שם העצם התאבדות נגזר מהשורש אב"ד, אשר לצד משמעותו המוכרת – אבדה והיעלמות – מצביע גם על הרס. הפועל התאבד שייך לקבוצת הפעלים הרפלקסיביים בבניין התפעל. פעלים אלו מצביעים על כך שהאדם שמבצע את הפעולה והאדם שהפעולה מתבצעת עליו הם אותו אדם: התנקה – ניקה את עצמו; התאבד – איבד את עצמו. כך מעניק בניין התפעל כוח כפול לאדם: אקטיבי ופסיבי בעת ובעונה אחת (שפינוזה, 1905 [1677]). נוסף על כך, הפעלים הרפלקסיביים מסמנים את השלמת הפעולה – כעת הוא נקי, כעת הוא מת (דרון, 2008; סילוני, 2008). בבניין התפעל טמונה אפוא נוכחות לשונית המתרגמת למאפיינים סוציולוגיים חשובים: הבלטת הממד הפעיל, והדגשה של עשייה תכליתית.

בשלהי המאה העשרים נכנסה ללשון העברית המילה אובדנות (אָבדנות), בלויית רעיונות חדשים בדבר אנשים אובדניים ונטיות

אובדניות. הסיומת "ות" שנוספה למילה "אובדן" הופכת שמות גשמיים לשמות מופשטים, ומאפשרת לקבץ מתחת למטריית האובדנות אירועים שונים, כגון התאבדות, ניסיונות התאבדות, שקילת האפשרות להתאבד והרהורים על המוות. קיבוץ האירועים מרמז שיש ביניהם קשר, ואף רצף: קשת שמתחילה במחשבות על המוות ועלולה להסתיים בהרג עצמי. בעברית העכשווית נעשה שימוש נרחב במילה אובדנות, הן בלשון המקצועית והן בשפת היום-יום, אף על פי שנכון לשנת 2016 האובדנות טרם זכתה למעמד רשמי מטעם האקדמיה ללשון העברית. זאת ועוד, האובדנות נוכחת בזירה הציבורית, למרות שאין תמימות דעים בקרב אנשי המקצועות הטיפוליים אם אכן יש קשת של ביטויים הקשורים להתאבדות, או שמא אין קשר סיבתי בין התאבדות, ניסיונות התאבדות ומחשבות על התאבדות. מדריך האבחנות הפסיכיאטריות DSM-V משנת 2013 לא קיבל את האובדנות (suicidality) כסינדרום או כהפרעה, אלא רק כסימפטום אפשרי למחלות נפש אחרות, כמו דיכאון. בחלק השלישי של המדריך, שמאגד הצעות שאינן מיועדות לשימוש קליני, מופיעה ההצעה ל"הפרעת התנהגות אובדנית" (Suicidal Behavior Disorder). הצעה זו מוגבלת לניסיונות התאבדות חמורים, כלומר תומכיה מקפידים להבחין בין התנהגות מסכנת חיים לבין מחשבות אובדניות (American Psychiatric Association, 2013).

למרות שאין קטגוריה מקצועית שמזהה את האובדנות כמחלה, ולמרות שההגדרה לאובדנות אינה ברורה, הדיוטות ואנשי מקצוע כאחד מקטלגים מחשבות על המוות כמחשבות "אובדניות", ממסגרים תופעות של פגיעה עצמית כ"התנהגות אובדנית", ומניחים שקיימים אנשים "אובדניים", שניתן לאתרם על מנת למנוע הרג עצמי. ההתייחסות להרג העצמי כאל חולי נתמכת בתפיסה הרואה בהתאבדות תופעה מדבקת ("אפקט ורתר"), וניכרת בשימוש במונח "אפידמיולוגיה" בעת ניתוח סטטיסטיקות העוסקות במקרי התאבדות.

גם התואר "אובדני" מסייע להצגת האובדנות כחולי מתפתח ומתמשך. התואר אובדני הופיע לראשונה במהדורת 2003 של מילון אבן-שושן, תחת ההגדרה "נוטה להרס עצמו ולהתאבדות". עוד קודם לכן, בשנות השמונים, עבודות פסיכולוגיות השתמשו במילה אובדני או בתעתיק העברי "סויצאדלי" (לתואר suicidal). בראשית שנות האלפיים אין צורך להתאמץ כדי להיתקל בצירופים הכוללים את התואר אובדני,

ובהם "נטייה למחשבות אובדניות" (ליברמן ועמיתות, 2005), "תקשורת אובדנית" (מור-אופק, 2003), "מחוות אובדניות", "תהליך אובדני" או "איום אובדני" (קציר, 2005). היגדים אלו, הלקוחים ממחקרים פסיכולוגיים על התאבדות חיילים, מקודדים את ההרג העצמי כהסלמה של מחלה. מעניין להבחין כי יש חוקרים המשתמשים בתואר אובדני כשם, כלומר לא מתארים את האדם, אלא מזהים את מהותו. מהלך זה ניכר במחקרים על התאבדויות חיילים העוסקים, לדוגמה, ב"זהות האני של אובדניים" (קציר, 2005).

בישראל, דיווחים ודיונים אשר עוסקים בהרג עצמי נוהגים להחליף בין המילים אובדנות והתאבדות כמו היו מילים נרדפות, אף שהאחת עוסקת בבועיה נפשית, והאחרת היא סיבת מוות. כך, לדוגמה, מדווח ערוץ 7 על ישיבה שערך גוף המכונה "פורום מטכ"ל", שבמהלכה נסקרה "תמונת המצב בנוגע לשלושים אירועי האובדנות בקרב חיילי צה"ל מתחילת השנה. ראש אכ"א תיאר פרטנית את דרך חקירתו של כל אירוע אובדנות [...]". (פינקלר, 2005). הישיבה עסקה רק במקרי מוות, אך לאורך כל הכתבה נשמר השימוש במילה אובדנות, והמילה התאבדות לא הופיעה כלל. חוסר ההבחנה בין התאבדות לאובדנות מגיע לידי כך שתוצאות של מחקר שניסה לאתר אובדנות בקרב קבוצות חיילים, ולא בחן ולו מקרה אחד של חייל שהתאבד, התפרסמו בעיתונות כמסקנות על התאבדות: "בחילות התנדבותיים מתאבדים פחות", או "התוצאות הראו כי חיילים ממשפחות לא מלוכדות מתאבדים יותר" (זליקוביץ', 2004). יצירת המילים אובדני ואובדנות והשכיחות הגוברת של השימוש בהן תרמו לשינוי בתפיסה המקצועית והציבורית של נושא ההרג העצמי. ההתאבדות האקטיבית נבלעת באובדנות הסבילה, באופן אשר מדגים את "תפקידה המכריע של השפה בהגבלה או בהרחבה של התחום והטווח של הדמיון שלנו" (אילו, 2001, עמ' 406). אל מול פעולת ההתאבדות החד-פעמית והמפתיעה ניצבת האובדנות, אשר הופכת את ההרג העצמי לבעיה נפשית מתמשכת, שכביכול אפשר לזהותה, לטפל בה ולהציל חיים.

אדם סביל

לשימוש בתואר אובדני יש השפעה חברתית משמעותית: הפיכת האדם המתאבד לאדם סביל. ביטויים שמעניקים למתאבד יכולת לפעול, כמו

"מצוקה והתלבטות בקשר להתאבדות", "שידור כוונת התאבדות" ו"בני אדם השוקלים מעשה התאבדות" עוד הופיעו בשנת 2001, בתרגום לעברית של ספר לימוד בפסיכולוגיה אבנורמלית (קרסון ועמיתים, 2001; Carson et al., 1998). לעומת ביטויים אלו, האובדנות מעלימה את המאפיין הרפלקסיבי והאקטיבי של בניין התפעל, ואף את המידע הטמון בהטיות הפועל. החלפת ההתאבדות באובדנות מחייבת להוסיף כינויי עזר לפעולה, לתכלית, לזמן ולמגדר: במקום היא התאבדה – היא הצליחה בכיצוע מעשה אובדני, במקום הם יתאבדו – הם ינקטו מעשה אובדני. דוברי האנגלית נתקלים במהלך דומה, רשמי יותר: דרישה מקצועית להחליף את הביטוי "committed suicide" בביטוי "died by suicide". דרישה זו מנומקת בצורך לגונן על מתאבדים מתווית שלילית. עם זאת, קל להבחין שהשינוי משית סבילות על אדם המבצע הרג עצמי מבחינה לשונית, האובדנות מסכלת את האפשרות שההרג העצמי מסמן אוטונומיה ובחירה, קל וחומר פעולה חברתית שיש בה גם היבט ביקורתי. האובדנות מתנסחת כתכונה שהאדם קורבן לה; הלך רוח של אדם אומלל שיש להצילו. הלך רוח זה נמסר באופן פואטי, עשיר במילות תואר: "המתבגר האובדני הוא בעל זהות עצמית פזורה, חסר עוגנים פנימיים, חסר יכולת לדעת מי הוא, מהם רצונותיו, חסר תחושה של יציבות ואיזון [...] הוא חש ניכור לזהותו הפיזית, תוך רצון להחליף את גופו, ולשנות את מראהו. כתוצאה מכך הוא נוטה לאימפולסיביות תוך שליטה עצמית וויסות רגשי נמוכים" (קציר, 2005, עמ' 133). הגדרה זו אינה מבהירה את ההבדל בין מתבגר שהבלבול שלו נחשב לנורמלי לבין מתבגר שסובל מהפרעה רגשית.

התמורה הלשונית מתרחשת במקביל למגמות בשדה הציבורי: דרישות אתיות המבקשות לטשטש את הממדים האקטיביים של ההתאבדות, מתוך טענה שהעלמת הפעולה יכולה לתרום למניעת התאבדויות. אתיקה זו ניכרת בתיקון שנוסף לתקנון האתיקה של מועצת העיתונות בישראל בספטמבר 2008, ומבקש מעיתונאים להימנע מפרסום מידע על שיטות התאבדות.¹⁴ חוקרים מוצאים שלאמצעי התקשורת יש תפקיד מרכזי בעידוד התאבדויות ואף במניעתן, ועל כן קוראים ל"סיקור אחראי וממוקד", ללא שימוש בכותרות דרמטיות וללא הצגת תמונות, ובלוויית מידע על ארגוני תמיכה לטיפול בדיכאון. הפסיכולוג והחוקר יוסי לוי בלו (2016) מציע להימנע "מתיאור נסיבות ההתאבדות באופן חד-ממדי,